

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН У ТАВРІЙСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ У ПЕРІОД ПРОВЕДЕННЯ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕФОРМИ 1861 р.

LAW REGULATION OF LAND RELATIONS IN TAURIDE PROVINCE IN THE TIME OF REALIZATION THE PEASANT REFORM 1861 YEAR

Ванієв Е.С.,

*аспірант кафедри теорії та історії держави і права,
історії політичних і правових учень*

Львівського національного університету імені Івана Франка

Стаття присвячена аналізу особливостей механізму реалізації селянської реформи у Таврійській губернії. Впровадження її положень супроводжувалося антагонізмом між поміщиками, підтриманими центральною владою, та селянами. Автором розглянуто як теоретичні засади реформи, так і деякі практичні моменти її втілення у життя.

Ключові слова: селянська реформа, земельно-правові відносини, кріпосне право, поміщицька власність, селянське землеволодіння.

Статья посвящена анализу особенностей механизма реализации крестьянской реформы в Таврической губернии. Воплощение ее положений сопровождалось антагонизмом между помещиками, поддержанными центральной властью, и крестьянами. Автором рассмотрены как теоретические принципы реформы, так и некоторые практические моменты ее воплощения в жизнь.

Ключевые слова: крестьянская реформа, земельно-правовые отношения, крепостное право, помещичья собственность, крестьянское землевладение.

The article focuses on analyze of the peculiarities mechanism of realization the peasant reform in Tauride province. The realization of its positions was accompanied the antagonism among land-lords, supported by the central authority, and the peasants. The author considered both theoretical principles of the reform, and some of practical moments it's realization in the life.

Key words: peasant reform, land-law relations, serfdom, landlord property, peasant land tenure.

Постановка проблеми. У період розбудови української державності в нашій країні проводиться багато реформ, серед яких однією з головних є земельна. Розтягнутий у часі процес її втілення у життя має велике значення в розрізі розвитку забезпечення сталої заможної держави, дотримання прав людини, створення умов для її спокійного життя. На нашу думку, питання законодавчого врегулювання реформи земельних правовідносин має свої корені у періоді сер. 19 ст. Російської імперії, коли вперше гостро постала проблема правового забезпечення населення земельними мастиками, яке б відповідало духу часу. У цьому світлі сучасна реформа бачиться нами не тільки відголосом тих часів, але й логічним продовженням на більш якісно високому рівні процесу незалежного володіння українським народом власним земельним ресурсом. Таким чином, становить великий інтерес дослідження процесу провадження селянської реформи у Російській імперії на прикладі її південної частини, Таврійської губернії, оскільки він мав свою специфіку, обумовлену проживанням в ній автохтонного кримськотатарського населення, що є актуальним й для нашого часу.

Стан дослідження. Питання селянської реформи є достатньо висвітленим у юридичній науковій літературі. Йому увагу приділяли як сучасні вчені, такі як О. І. Заєць, П. Ф. Кулініч, В. І. Семчик, М. В. Шульга, а також радянські – Н. Н. Лещенко, та кримські – А. І. Маркевич. Проте, в їх працях висвітлення розв'язання селянського питання у Таврійській губернії проходить у сукупності з іншими українськими регіонами, залишаючи осторонь його специфіку, а висновки спеціальної праці А. Маркевича вже є застарілими за часом. Проте, наявний в ній фактичний матеріал є дуже цінним й сьогодні.

Виклад основного матеріалу. Перша чверть 19 ст. у Російській імперії характеризувалася великою кількістю законодавчих актів, які вносили зміни у цивільне законодавство, й перш за все – у норми, які регулювали відносини власності. На думку В. Рубаника, «законодавець ще не міг дати чіткого визначення ані самим

відносинам власності, ані праву власності, ані визначити коло об'єктів та суб'єктів цього права» [1, с. 282]. Треба одразу відмітити, що однією з головних ознак всіх галузей імперського законодавства стала наявність кріпосного права, яке «містило у собі й рабство на приватних підставах, й прикріплення на державних засадах» [2, с. 249]. Його норми пронизували собою не тільки більшість законодавчих положень, але й охоплювали всі прошарки суспільства, у тому числі це зачіпало й земельно-правові відносини. Як справедливо відмічає О. Заєць, «російського-кріпосна система землекористування стала гальмом на шляху розвитку капіталістичних відносин» [3, с. 80], але у той же час «капіталізм, який зароджувався у Росії, потребував земель для будівництва заводів та фабрик» [4, с. 60]. Існуючий стан речей глибоко вкоренився у правосвідомості поміщиків та самих кріпаків. А. Н. Ярмиш відмічає, що «до аграрної реформи 1861 р. селяни не мали практично жодних особистих прав на землю» [5, с. 11]. Паразитивання перших сприймалося всіма як нормальне явище. Це ще довго накладало свій відбиток при будованні правовідносин між ними після реформи. Всьому цьому слугувала фоном «технічна відсталість та бідність державних поселень, яка робила їх безпомічними у разі стихійної загрози» [3, с. 81]. Ось чому «зміна соціально-економічних та політичних умов потребували модернізації законодавства» [6, с. 61]. На думку В. Семчика, «реформа стала результатом конфлікту, який загострився між розвитком селянських сил та феодално-кріпацькими виробничими відносинами. Вона була підготовлена усім ходом економічного розвитку країни» [4, с. 3]. Б. Срофеев також вбачав у економічних причинах джерело протиріч – народне господарство Росії все ширше й ширше входило у ринкові відносини, з року в рік збільшувався експорт з Росії, в першу чергу хліба. Це наполегливо потребувало в умовах ринкової конкуренції підвищення виробництва праці, у той час як «праця кріпака відрізнялася низьким виробництвом» [7, с. 84]. В момент, коли цивілізована Європа пішла капіталістичним шляхом розвитку, у Російській імперії ще

панував феодалізм. За Маніфестом 1861 р. виявилось, що причиною проблем у земельних відносинах Росії стало зіпсування моралі між людьми. Треба відмітити, що протягом всього ходу реформи влада дуже добре відіграла на низькому рівні освіченості та правосвідомості селянства. Користуючись цим, їй вдалося втілити в життя положення, які цілком влаштували лише одну частину суспільства, а саме заможні прошарки отримали можливість більше збагатитися, у той час як кріпаки збідніли. Їх свобода виявилася лише фікцією. Всі наявні проблеми оголила Кримська війна – можна сказати, що Таврійська губернія й започаткувала каталізацію переформатування системи, запустила механізм звільнення кріпаків-селян від панської залежності. За даними А. Маркевича, у 1861 р. кріпосних селян у Таврійській губернії налічувалося близько 15 тис. душ чоловічої статі, а у кримських повітах – близько 5 тис. [8, с. 1]. Загалом, кількість населення налічувала близько 400 тис. д. ч. ст.[8, с. 2]. Специфіка ситуації напередодні селянської реформи у Таврійській губернії була обумовлена не тільки війною, яка пройшла там, але й проживанням у Криму значної кількості автохтонного кримськотатарського населення, яке не потрапило у панську залежність. Проте, й для них проведення реформи стало важливою подією – вони могли сподіватися, що у разі перерозподілу власності їм буде повернена певна кількість маєтків, яку в них незаконно відібрала влада у процесі колонізації регіону після анексії Кримського ханства.

Прийнявши рішення провести реформу, центральна влада розпочала підготовчу роботу. У Таврійській губернії було засновано Таврійський губернський комітет з обладнання побуту поміщицьких селян, який було відкрито 29 вересня 1858р. Поміщики-мурзи Сімферопольського повіту, володіючи вільними землями, або заселеними людьми вільних станів й не мавши ніколи жодних прав й відношень до селян, що знаходились у кріпосному стані, вважали для себе не обов'язковим входити у розгляд обставин щодо селянської справи. Вони просили звільнити їх від участі у виборі на посаду мирових посередників, а маєтки, які належали мурзам, не вносити до складу повітів та мирових маєтків, звільнивши при тому їх маєтки від усіляких витрат на утримання губернських та повітових установ з селянських справ. Подібного роду ходатайства були заявлені також й російськими дворянами Сімферопольського повіту, які володіли незаселеними землями [8, с. 41-42]. 17 березня 1859 р. комітетом було затверджено проект Положення про покращення побуту поміщицьких селян, який ліг в основу розробки концепції реформи, а 19 лютого 1861 р. було прийнято головний акт реформи – Маніфест «Про Милостиве дарування кріпакам прав стану вільних сільських обивателів». Крім нього, законодавство реформи складають наступні нормативні положення: «Про селян, які вийшли з кріпосної залежності», «Про устрій дворових людей, які вийшли з кріпосної залежності», «Про викуп селянами, які вийшли з кріпосної залежності, їх присадибних ділянок, й про сприяння Уряду до набуття цими селянами у власність польових угідь», «Про Губернські та Повітові Установи з селянських справ», «Правила про порядок введення у дію Положень про селян, які вийшли з кріпосної залежності», «Місцеве положення про поземельний устрій селян, поселених у губерніях: Великоросійській, Новоросійській й Білоруській», «Додаткові правила про устрій селян, поселених у маєтках дрібнопомісних володільців, й про допомогу цим володільцям», «Додат-

кові правила про приписаних до приватних гірських заводів людей відомства Міністерства Фінансів», «Додаткові правила про селян, які працювали на поміщицьких фабриках», Найвище затверджена 19 лютого 1861р. думка Державної ради відносно відчуження, передачі за спадком й віддачі під заставу та оренду населених поміщицьких земель та маєтків на основі видання Положень про селян, які вийшли з кріпосної залежності [9, с. 129]. Проаналізувавши їх положення, ми дійшли висновку, що, незважаючи на часті заперечення самою владою прихильності до поміщиків, він таки був пропоміщицьким. Дійсно, а як могло бути інакше, коли його розробкою займалися самі поміщики, без залучення до обговорення процесу реформи з тими, заради кого вона ніби запроваджувалася? Це було їх суттєвою умисною помилкою, підтриманою центральною владою, масштаби якої можна осягнути лише сьогодні, беручи до уваги вироблені людством демократичні механізми запобігання схожих спотворень.

Нормативні положення документів достатньо проаналізовані у науковій літературі, тому ми пропонуємо зосередитись на аналізі концепції реформи, яка відобразилася у її ключових нормах та втіленні у життя. Хоча в текстах положень законодавці неодноразово наголошували про захист інтересів кріпаків, невпинна турбота про них фактично виразилася у двох важливих моментах. По-перше, земельна власність, якої так жаждали селяни, залишилася у владі поміщиків. Це парадоксально, адже реформою було проголошено наділення кріпаків не тільки свободою, але й землею. По-друге, звільнення від кріпосної неволі тільки трансформувалося у неволю економічну. Згідно закону, селяни наділялися землею за відробіток на користь поміщиків власною працею (фактично – залишалася панщина). Більше того – вони зобов'язувалися викупити в них свої наділи. Викуп розглядався як необхідна розв'язка селянського питання [8, с. 8]. Таким чином, нормою Маніфесту започатковувався новий суспільний підпрошарок – з-поміж селянської, колишньої кріпацької, спільноти виділялися т. зв. тимчасовозобов'язані селяни [9, с. 131]. З цього поміщики отримували чималу користь: могли звільнитися від погано працюючих кріпаків (дешевої робочої сили) та від земель поганої якості, за значні гроші продавши їх кріпакам, при цьому залишивши для себе кращі землі, які знову ж віддавали в оренду тим самим кріпакам. Крім того, загальні земські натуральні повинності покладалася на селян без згадування про участь в них поміщиків, рекрутська повинність коштувала 300 руб., вводився принцип кругового поруки селян, начальниками над якими залишилися ті самі поміщики, на яких також покладалося складання актів у Таврійській губернії. Таким чином, хоча А. Маркевич й вважав, що «зусилля уряду були спрямовані на заміну панщини грошовою платнею»[8, с. 55], можна стверджувати, що в процесі реформи поміщики змогли поєднати 2 види зобов'язань, що більше обтяжувало, аніж покращувало стан селян. В ході такого синтезу їм вдалося виробити досить цікаву схему нового закріпачення: селянин мусив відробляти на орендованих ним в поміщика землях, сплачуючи крім того не тільки орендну плату, але й викупну – за виділений на його користь маєток. Занадто дорого обійшлася така свобода. Строк обов'язкової служби дворових людей складав 6 років, впродовж якого вони не могли без згоди поміщика переходити у інші стани. При цьому, перед реформою за запитом Таврійської Комісії з селянських справ скарг селян на зловживання владою поміщиками

опинилося: у Таврійській палаті кримінального суду – 6 справ, цивільного суду – 31, у Бердянському повітовому суді – 2, у Ялтинському – 6, у Євпаторійському – 3 й у Сімферопольському – 63 справи [10]. Фактично, залишилося нерозв'язаним питання про відповідальність поміщиків не тільки за проведення реформи, але й за можливі злочини з їх боку по відношенню до селян.

За даними А. Маркевича, у Таврійській губернії вишло з кріпосного стану до 21 тис. д. чол. ст., з яких на Кримському півострові – 5 тис. д. чол. ст. [8, с. 41]. За його даними, загалом поміщицьких маєтків у Таврійській губернії було 219 при 186 власниках. Крім того, було 2 дрібнопомісних володільця [8, с. 41]. Число селян дорівнювало 17532 д. чол. ст. й число дворових людей, приписаних до нерухомих маєтків було за 10 переписом 2795д. [11]. Намічена Редакційними Комісіями для наділу кількість землі була зменшена на п'ятьдесятини для всіх повітів, крім гірської частини Криму та Бердянського повіту [8, с. 22]. Крім того, селяни Новоросійського краю при меншому душовому наділі були зобов'язані платити більше оброку [8, с. 21]. При цьому, вони звільнялися від поземельного збору. Відтепер до дворових людей належали всі селяни Ялтинського повіту та малоземельних маєтків гірської частини Криму. Землі, які використовувалися для пасовиська та вигону, залишалися спільними, що покращувало провадження принципу кругової поруки. Селянська реформа була зустріта населенням Таврійської губернії загалом досить спокійно. Непокору було здійснено лише в одній місцевості Мелітопольського повіту [8, с. 48]. Це не було наслідком задоволення селян процесом їх розграбання поміщиками – подекуди у різних місцевостях відбувалися випадки масового обурення, проте владі вдавалося скористатися неосвіченістю більшості селян, вкоренити в їх свідомості ідею, що проваджена реформа здійснюється заради їх блага, а те свавілля, яке вони бачать й відчувають – результат їх власної некомпетентності в питанні, неправильної інтерпретації заходів (насправді – це й було так, інакше б селяни не дозволили так просто себе знову закабалити).

Станом на Ісічня 1866 р., за даними А. Маркевича, кількість власників-селян значно збільшилася й дішла до 8329 душ, отримали у дар чверть наділу 5185 душ. Владою дозволено селянам взяти у позику суму у 912,240 руб. за всі викуплені ними землі та садиби. Потрібно було внести 108,142 руб. 20 коп., дійсно же внесено у цей строк 39,666 руб., решта суми залишалася на селянах північних повітів [8, с. 64]. За даними Мелітопольської повітової земської комісії, у 1867 р. у власності державних селян перебувало 406077 дес. землі, у власності тимчасовозобов'язаних селян – 38596 десятин, причому за державними селянами зайвої землі було нараховано 157039 дес. [12, с. 173-175].

Що ж до мусульманського населення Таврійської губернії, то впроваджена реформа зачіпила його з того боку, що незначні земельні маєтки, виділені їм після встановлення російської влади в Криму та рокаданія новими переселенцями великої частини земельного фонду, у тому числі й власності місцевого населення, були ще більше зменшені. В умовах різкого зростання цін на землю та відсутності високооплачуваної робо-

ти, більшість селян у пошуках прогόδунання була вимушена орендувати поміщицькі землі за встановлену господарем платню. Так, селяни сіл Тюп-Кангил та Тюп-Кенегез Перекопського повіту Таврійської губернії, до 1876 р. віддаючи за оренду вакуфного земельного маєтку на користь духовенства мечеті десяту копу сіна та хліба, оскаржували договір оренди між духовенством та поміщиком Ногаєвим у зв'язку з тим, що відтепер новий орендодавець потребував в них п'яту копу врожаю, й щоб покривати обтяжливі для спільноти повинності, вони змушені були орендувати у сусідніх співвласників 300 десятин землі за договором оренди строком на 10 років [13]. Таким чином, слід погодитися із твердженням В. Семчика, що «законодавство царського уряду закріплювало та захищало власність поміщиків на землю й пов'язані із нею привілеї, а також закріплювало безправне становище селян-кріпаків та їх особисту залежність від поміщиків» [4, с. 63].

Висновки. Впроваджена у Російській імперії в цілому та у Таврійській губернії зокрема селянська реформа проводилася суперечливо та непослідовно. Незважаючи на зроблений державою великий крок вперед у сенсі правового забезпечення прав найменш захищеного суспільного прошарку – кріпаків-селян, та вироблення у зв'язку з цим значного, узгодженого між собою законодавчого масиву, вона не досягла поставленої законодавцем мети. Перш за все держава не виступила у якості нейтрального арбітра між двома антагоністичними прошарками суспільства, захищаючи інтереси більш заможної сторони. Фактично, наділивши поміщиків новим набором економічно-правових інструментів, які відповідали рівню досягнутих людством суспільно-економічних відносин, вона залишила кріпаків наодинці із панами – особиста неволя була замінена на матеріальну. Стосовно Таврійської губернії, урядом не було враховано специфіку регіону, яка полягала як у поліетнічному, мультикультурному складі населення, так й у природно-географічних умовах, які впливали на адекватне забезпечення нормативних вимог законодавця. Не було проведено заходів з підвищення правосвідомості основної маси населення, що призвело до плутанини у тлумаченні норми закону, акцій масового незадоволення, непокори, наявності жертв. Навпаки – там, де селяни правильно відчували справжній характер запроваджених реформ, їм пояснювали, що вони помиляються. Якісно видозмінився й напрямок регулювання земельно-правових відносин. Більш розповсюдженим явищем стали акти купівлі-продажу (часто – примусових) та оренди землі, що призвело до шстучного зростання цін на землю. Залишилися панщина, принцип колективної відповідальності, поширився феномен застав, що дало поштовх розвитку інституту земельних банків, в яких поміщики віднайшли додаткове джерело прибутку. Та земельна власність, що відійшла до селян у користування або навіть у повну власність, була низької якості, непридатна до господарювання на ній, до того ж – незначного розміру. Таким чином, провадження реформи значно розтягнулося у часі, породивши виникнення нових проблем, селянство ж було залишене напризволяще, наодинці із власною долею.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Рубаник В. Е. Институт права собственности в Украине: проблемы зарождения, становления и развития в период до 1917 г. – Х., 2002.
2. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории Русского права. – Р., 1995.
3. Заец О. И. Правовые аспекты земельной реформы в Украине. – К., 2006.
4. Семчик В. И., Кулинич П. Ф., Шульга М. В. Земельное право Украины. – К., 2008.

5. Ярмыш Н. А. Правовое регулирование земельных отношений в Украине: актуальные проблемы генезиса и эволюции. // «Земля и земельные отношения в истории права, государства и юридической мысли». – С., 2009.
6. Тодоров И. Я., Субботин В. Н. История государства и права Украины. – Д., 1998.
7. Ерофеев Б. В. Земельное право. – М., 1998.
8. Маркевич А. Освобождение крестьян в Таврической губернии (по архивным материалам) // ИТУАК, № 47. – Симферополь, 1912.
9. Полное собрание законов Российской империи. Тип-я II Отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1863. Т. 36. № 36650.
10. Дело Таврического губернского по крестьянским делам присутствия, 1861г. № 42: О делах по жалобам крестьян и дворовых людей на помещиков за злоупотребления властью последних. На 104 листах.
11. Дело Таврического губернского по крестьянским делам присутствия, 1861г. № 21 о доставлении сведений о дворовых людях. На 224 листах.
12. Журнал Мелитопольской уездной земской комиссии. Тип-я Спиро. – Симферополь, 1867.
13. ГААРК, ф. 456, д. №12.